

Při příležitosti předání sborníku Milý Bore... Brno, 2003. Foto: Arne Mann.

Kým to človek prežije, takéto veci, to je niečo strašne

Rozhovor s paní Magdalenou Boldišovou

I když se i v současnosti stále hovoří o osudu Romů za druhé světové války jako o „zapomenutém holocaustu“, a přestože je evidentní, že dosud není osud Romů v tomto období detailně zmapován, díky celé řadě badatelů se za uplynulá desetiletí podařilo velkou část bílých míst na mapě osudu Romů v Evropě za druhé světové války vyplnit, nebo je alespoň proměnit v místa „šedivá“. Známe přinejmenším základní kontury průběhu pronásledování Romů v jednotlivých státech a regionech, máme i detailní zprávy o konkrétních dopadech různých opatření v různých regionech nebo o dalších událostech v konkrétních místech a z těchto poznatků můžeme (byť s velkou opatrností) usuzovat i na průběh událostí tam, odkud zatím chybí zcela konkrétní informace.

Uvedené platí i pro naši představu o průběhu druhé světové války na Slovensku a jejích dopadech na Romy, respektive o zapojení Romů do jednotlivých událostí. Základní prací na tomto poli dlouho zůstávala Nečasova monografie *Českoslovenští Romové v letech 1938–45* z r. 1994 (resp. monografie *Nad osudem českých a slovenských Cikánů* z roku 1981, která jí předcházela). Ta poskytuje podrobný vhled právě do obecného rámce perzekucí a pronásledování Romů zejména na úrovni jejich výčtu, přehledu jejich legislativního zakotvení a zásadních debat, které se na úrovni decizní sféry v průběhu jejich realizace vedly. Nečasem shromážděné informace tohoto typu později rozšířili další badatelé (zejm. V. Gecelovský, K. Janas a A. B. Mann).¹

V souvislosti s výše zmíněnými „šedivými místy“ je nutné dodat, že ve slovenském kontextu takovým místem bohužel zůstává např. období rozsáhlých represálií rozpoutaných v souvislosti s potlačením Slovenského národního povstání. Během něho docházelo k popravám i vraždám jednotlivců z řad Romů i celých romských komunit, přičemž do dnešního dne se podařilo dohledat jen část všech předpokládaných romských obětí (jména dosud dohledaných obětí uvádí např. Lužica a Tancoš, Mann).²

1 GECELOVSKÝ, Vladimír. 1986. *Perzekúcia cigánov v období Slovenského štátu*. In: *Obzor Gemera*, 17, 1986, č. 3, s. 174–177; JANAS, Karol – viz např. články v RDž 2002/jevend, 2003/jevend, 2004/ňilaj; MANN, Arne B., 1991. *Utrpenie Rómov počas druhej svetovej vojny*. Detva, Dom kultúry A. Sládkoviča (samostatná tlač);

2 MANN, Arne B. 1991. *Utrpenie Rómov počas druhej svetovej vojny*. Detva, Dom kultúry A. Sládkoviča (samostatná tlač); TANCOS, Július a René LUŽICA. 2002. *Zatratení a zabudnutí*. Bratislava: Iris.

Obdobně můžeme uvažovat i o té rovině poznání, která zahrnuje dokumentaci konkrétních dopadů válečných událostí a politiky na jednotlivé romské rodiny a komunity, způsobu prožívání a reflexe tohoto období na straně samotných Romů, včetně pozdějšího vyrovnávání se se ztrátami a případnými křivdami, jejichž kořeny tkví i ve způsobu oficiální prezentace tohoto období v poválečné době, kdy byli Romové jako (rasově) pronásledovaná skupina z tohoto obrazu a oficiálního vzpomínání vyloučeni (pro slovenský kontext blíže viz A.B. Mann v tomto čísle RDž). Ve smyslu zaplňování tohoto původně bílého místa je ve slovenském kontextu zásadní práce M. Hübschmannové, která se zde jako první začala nahrávání svědectví Romů o druhé světové válce systematicky věnovat.³ Výpovědi pamětníků též výrazně využívá při rozkrývání konkrétních událostí druhé světové války A. B. Mann,⁴ po roce 1990 se sběru svědectví romských pamětníků věnovali i další slovenští badatelé a instituce, mezi jinými V. Fedič, R. Lužica a J. Tancoš a Nadácia Milana Šimečku, publikující své výstupy po r. 2000.⁵

Hübschmannové výbor je jedinečný nejen pro svůj rozsah (oba díly zahrnují výpovědi celkem 69 osob z různých částí Slovenska včetně území připadnuvších k Maďarsku) a způsob, jakým svědectví prezentuje (v originálním jazyce výpovědi – tj. ve velké většině v romštině – a českém překladu, každá výpověď je opatřena poznámkou k okolnostem rozhovoru a příp. i způsobu jeho pozdější editace), ale zejména i z pohledu samotné strukturace shromážděných vzpomínek. Ty jsou organizovány chronologicky dle témat, která vyplývají buď z celkového vývoje a charakteru perzekucí, a jsou tak dovoditelná i z pohledu klasických historických pramenů (např. díl I: Ghettizace a ostrakizace Romů; Romové v armádě; Romové v pracovních táborech), nebo jsou tématy, která se vynořují ve svědectví jednotlivých pamětníků jako součást jejich osobní zkušenosti, kterou klasické historické prameny nemohou postihnout (např. díl I: Dopad genocidy Židů na Romy; díl II: Romští „evakovanci“⁶ a nucené práce Romů pro Němce). Díky citlivé práci s výpověďmi pamětníků tak Hübschmannové výbor postihuje značnou část zkušenosti z druhé světové války, jak ji reflektují samotní Romové.

Systematičností v pořádání vzpomínek pamětníků i důrazem na emickou perspektivu navazuje na dílo Hübschmannové diplomová práce Jany Kramářové (Období druhé světové války na Slovensku ve vzpomínkách romských pamětníků,

3 Publikáční výstup této dlouholeté práce je bohužel dodnes pouze částečný – z dvou plánovaných dílů výboru ze svědectví nazvaném *Po židoch cigáni* (Triáda, Praha) byl dosud publikován jen první díl v roce 2005. Část výpovědí byla publikována časopisecky (*Romano nevo l'il, Romano džaniben*).

4 Viz např. Mann 1991 a jeho článek v tomto čísle Rdž.

5 FEDIČ, Vasiľ. 2001. *Východoslovenskí Rómovia a II. svetová vojna*. Svedectvá pamätníkov. Humenné, Redos; LUŽICA, René, 2004. *Keď bola vojna, nebol som doma*. Bratislava, Národopisná spoločnosť Slovenska; VAGAČOVÁ, Ingrid a Martin FOTTA. 2006. *Rómovia a druhá svetová vojna, Čítanka*. Bratislava, Nadácia Milana Šimečku.

6 Termín „evakovanci“ používá Hübschmannová jako vypůjčený emický termín pro osoby, které byly (nuceně) evakuovány z místa svého bydliště v souvislosti s postupem bojové fronty během osvobozování území Slovenska.

FFUK, 2005), která upozorňuje na další dosud „bílá místa“ a rovnou je zaplňuje (např. existence dalšího zřejmě pracovního tábora v Plavči nad Popradom, o němž kromě svědectví pamětníků zveřejněné Kramářovou zatím neexistuje jiný doklad)⁷. Kramářová se také věnuje „nesamozřejmým“ tématům nucených prací pro německou armádu v době postupu východní fronty a nuceným útekům a ukryvání před bojovou frontou (obě témata jsou pojednána i v druhém, dosud nepublikovaném dílu Hübschmannové výboru) a – pro následující příspěvek zcela zásadnímu – tématu v ostatní literatuře dosud spíše opomíjenému: násilí páchanému na ženách.

Sporadické zmínky o znásilňování romských žen uvádí Nečas (1994: 160-165), v kontextu represálií páchaných vůči Romům v letech 1944-45 – ve výčtu dosud zdokumentovaných vražd, poprav a hromadných masakrů Romů zahrnuje informace o několika jednotlivých i hromadných znásilněních romských dívek a žen předcházejících jejich usmrcení (Rimavské Zalužany 22.10.1944, Slatina 22.12.1944, blíže neidentifikované místo mezi Krupinou a Babinou 14.13.1944, a Podlavicemi a Šalkovou bez udání data). Do stejného kontextu zapadá i informace o průběhu masakru Romů u Čierného Balogu (včetně nově odhaleného znásilnění později zavražděných žen), kterou se podrobně zabývá A.B.Mann v tomto čísle RDž. Oba badatelé upozorňují, že pachatelé nebyli jen němečtí vojáci, ale v několika zdokumentovaných případech i příslušníci Pohotovostních oddílů Hlinkových gard. Naproti tomu Kramářová znásilňování tematizuje jako samostatný oddíl svojí práce a odhaluje svědectví o pravidelném znásilňování žen německými vojáky v pracovních táborech v Dubnici n/Váhom a Plavči (Kramářová, 2005: 58, 72-4) i mimo ně (svědectví se týká obcí Stropkov; Lubica, okr. Kežmarok; Sása, okr. Revúca; Uhorský Žipov, okr. Trebišov; Závada, okr. Levoča – Kramářová, 2005: 85, 91-2). Věnuje se také psychologickým a sociálním dopadům, včetně následné další viktimizace obětí znásilnění v poválečné době.

Téma násilí na ženách páchaného během druhé světové války je obecně tabuizované – pokud jej pamětníci, resp. pamětnice vůbec zmíní, často tak, že se stalo „někde jinde“, „někomu jinému“, přičemž v některých případech skutečně podávají svědectví o událostech v jiné vesnici, jindy ale lze uvažovat o přenosu vlastní zkušenosti ve vyprávění na třetí osoby. Častěji se setkáváme s implicitním svědectvím – pamětníci mluví o začernování a maskování dívek a žen nebo jejich skrývání, aby se před znásilněním uchránily.

Obdobně citlivé je také téma porušování dalších socio-kulturních norem (mezi něž patří zejména porušení jídelních tabu, nucené veřejné odhalování, atp.), ke kterým během války docházelo nejen kvůli postupné ghettizaci Romů

⁷ Jediná další zmínka o odvodu příbuzných do tábora nucených prací v Plavči se objevuje v Hübschmannové (Hübschmannová, 2005: 128, 131) ve svědectví L. Horvátha (původně z Krásnej Lúky, okr. Spišská Nová ves). Hübschmannová však existenci tábora dále nijak nekomentuje.

a dalším perzekučním opatřením – upozorňuje na ně opět Hübschmannová a Kramářová. Porušení jídelních tabu je v nejdrastičtější formě zmiňováno zejména v souvislosti s útekem z domovů a skrýváním ve velmi provizorních podmínkách po potlačení Slovenského národního povstání a během přechodu fronty nebo v souvislosti s návratem utečenců do zničených domovů v místech, kterými prošla bojová linie. I toto téma je možné jako součást reflexe pamětníků zaznamenat pouze v rozhovorech s nimi.

Právě násilí páchané na ženách je ústřední pro rozhovor s romskou pamětnicí druhé světové války, který na následujících stránkách zveřejňujeme. Dopředu je nutné upozornit, že je poměrně drastický. Publikování samotného rozhovoru jsme v redakci velmi zvažovali. Nakonec jsme se rozhodli ctít obtížné rozhodnutí pamětnice vyjádřit se k těmto událostem veřejně. Svou roli také hrálo vědomí, že výpověď paní Boldišové poskytuje ojedinělou šanci právě tento aspekt válečných dopadů prezentovat.

Výpověď paní Boldišové je s ohledem na výše zmíněné informace jedinečným svědectvím. Násilí na ženách tematizuje totiž i tím, že odhaluje dopady odestátých krutostí na další životy těch, které postihly. Kromě toho upozorňuje na různost původu pachatelů, čímž přispívá ke stírání zejména v poválečných letech budovaného a dodnes do určité míry stále přijímaného obrazu „Němců“ jako výlučných pachatelů zla a „Rusů“ jako osvoboditelů a zachránců.⁸

Tabuizovanost témat, která jsou předmětem rozhovoru (kromě násilí na ženách právě i porušování výše zmíněných socio-kulturních norem ve vztahu k jídlu, odhalování nebo veřejném sdílení záležitostí souvisejících s intimitou), se v rozhovoru projevuje na několika úrovních. Nejviditelnější je přímá úroveň vyjádření, uvozování tématu: pamětnice na drastické okamžiky, které se chystá líčit, upozorňuje slovně, nebo si nechává explicitně odsouhlasit, že vůbec může o takových věcech mluvit nahlas. Míra tabuizovanosti se projevuje i v řazení a vnechávkách v narativu: o znásilňování žen mluví pamětnice až na vyzvání svojí dceř, přičemž se v tuto chvíli vyjadřuje pouze o ženách z osady, které nebyly jejími přímými příbuznými. Stejně tak pouze naznačuje, že příběh měl i svoje pokračování – které připojuje opět až na vyzvání. O tragickém osudu vlastní matky, který měl i zásadní dopad na životy jejích čtyř dcer, se pak zmíní až v závěru zdánlivě již ukončeného rozhovoru, jakoby mimochodem.

V rozhovoru lze sledovat i nejhlubší rovinu dopadů porušování zmíněných tabu, kterou je samotný vznik traumat a obtížná reflexe traumatizujících událostí. Odhaluje ji například způsob líčení poválečné scény, kdy mentálně postižená žena z osady veřejně mluví o tom, jaký byl osud žen odvedených ruskými vojáky

8 K tomu viz i další svědectví v Hübschmannové, např. svědectví O. Fečové (pův. Kochanovce, okr. Humenné; Hübschmannová, 2005: 155, 161).

„na práci v kuchyni“. Tato část narativu odhaluje i kontinuitu porušování dříve neporušitelných norem (veřejné sdílení záležitostí souvisejících s intimitou), která je sama o sobě traumatizující, ale i tlak těchto norem, které neposkytují prostor pro méně extrémní sdílení stejně traumatických zážitků – extrémní výjev postižené ženy, která může veřejně křičet o tom, co se s ní dělo, naprosto kontrastuje s příběhem maminky paní Boldišové, která nenašla prostor a způsob, jak svému manželovi sdělit, čím si sama prošla předtím, než se to on dozví od jiných, a pod tlakem reakce svého muže od svojí vlastní rodiny bez možnosti vysvětlit, co se stalo, odešla.

Rozhovor s pamětnicí doplňuje povídka její dcery, Zlatice Rusové, která se psaní krátkých próz věnuje již několik let (viz rozhovor s ní a ukázky z tvorby v RDŽ jevend 2009). Povídka byla publikována na Slovensku v roce 2011, ve výboru z povídek Z. Rusové nazvaném *Romská večernica / Romaňi čercheň*. Věnuje se podrobnějšímu líčení poválečného osudu maminky paní Boldišové, a vývoji vztahu s jejím mužem i dětmi, které byla nucena opustit. Vzácným způsobem dává nahlédnout do způsobu předávání vzpomínek v rodině i jejich dalšího zpracování členy mladších generací. Dokumentuje tak mimo jiné fakt, že i další aspekt „zapomenutého holocaustu“, tj. skutečnost, že někteří přeživší dále odmítali své vzpomínky sdílet, jak na veřejnosti, tak i v rámci rodiny, není platný absolutně pro všechny (viz např. úvodník v RDŽ 2013/1 a memorát Leona Růžičky ve stejném čísle RDŽ), respektive může se proměňovat v čas. S odchodem lidí, kterých se dopady některých událostí osobně týkaly, je v rodině možné jejich příběh znovu vyprávět.

Helena Sadílková

Rozhovor s Magdalenou Boldišovou (*1934, Hucín) – v rozhovoru je označena písmenem MB – zaznamenali v listopadu 2009 v obci Kameňany v okrese Revúca Eva Zdařilová (EZ) a Petr Rubák (PR), když v regionu nahrávali lingvistické dotazníky pro dokumentaci středoevropské romštiny.⁹ Rozhovoru u pamětnice doma byly přítomny dcery paní Boldišové, paní Samková (DS)¹⁰ a Zlatica Rusová (ZR). Přepsala Zuzana Bodnárová, redakčně upravil Pavel Kubaník, přeložil Jan Ort.

Poznámka k redakci narativu: vyškrtnuty byly především vstupy dalších přítomných, které nevedly ke změně tématu rozhovoru, a informace v původním vyprávění vícekrát opakované. Posloupnost rozhovoru odpovídá původnímu narativu – žádný tematický celek nebyl v posloupnosti textu přesouván.

⁹ Elšík, Viktor. GAČR 2008-2010. Přejímání a difuze gramatických struktur: česká a slovenská romština v kontaktu.

¹⁰ Křestní jméno paní Samkové, bohužel, neznáme, proto ji pracovně označujeme jako D – dcera paní Boldišové, S – Samková.

Povídku Zlatice Rusové *Phuri daj / Stará mama* přetiskujeme s laskavým svolením autorky. Oba texty, slovenský i romský, vznikly jako texty autorské, proto nejsou shodné tak, jako v případě překladu. Přesto je pro přehlednost uvádíme zrcadlově vedle sebe. Redakce slovenštiny: Renata Berkyová, redakce romštiny: Zuzana Bodnárová.

redakce

Kým to človek prežije, takéto veci, to je niečo strašne

MB: *A to čo som ja prežila, fakticky, to už bolo strašný to pozreť. Keby to bol taký človek, čo by to videl, tak to je normálne na plakanie. Me aso džídijom, h'odá ... báre frima k'odá prežívinda. Odá sja avka, amen andri- ak se to volá po cigánsky?*

DS: *Už aj ty si zabúdla. Boli v jaskyni.*

MB: *To bola jaskyňa, ale teplá nebola, nebo to bolo v novembri. Tak vám to vysvetlujem, že ak to bolo.*

ZR: Šaj vakeres po románe.

MB: No. Kampija te džan het. Amen andro pinci na mukenas, o gádže. Mer adaj pro gáva avk'akána sja i vojna, avka phirnas o gádže andre pumare pinci. Amen odoj na muknas o gádže, má amen na sjamas amen, ká te garuven. Sle ase phuredera manuša, avka ola amen dine gód'i: „Džan andre oja jaskiňa, keden tumenge upre le čhavóren...“

ZR: Ale andro veš!

MB: Andro veš odá sja. Oja sja asi bari bár. U oja bár sja akadaj, avkáke sja oja jaskiňa prastul baro heďo. Amen amen čiňam andre oja jaskiňa, ale oja na sja asi bari. Asi sja, so andre Roma, Gíakere Roma andre reste. Te le čhavórenca o cele cele cele Roma andre géjam. But Roma sle, čak Gícatar. Andal odá jekh gav. Čhavóre, phure manuša, terne, sako oďa andre géjam.

Amen samas čhavóre. Mange sja vaj *deset' rokov*. Akána má... géjam andre, aňi páňi, aňi techan. Nič. Čak upre lijam amenge o duchni, soha amen andre učhardam, u so sle amenge tel o šére. Ta ola gadóra, so sle pr'amende. Má i vojna sja. Má livinkernas. Avka amen nášťam andr'oja jaskiňa. Akana ola phure manuša, sar sle, avka amenge phende, amare dajenge: „Lačhareren avka pro duj ódalo: Pro jekh ódalo, pro aver ódalo. U maškáre tumenge muken drom avkáke, mere phirna... avri.“ *Nebo tam sme nemohli my, také veci robiť, že ako na veľkú... potrebu ist'*. Akaso drom mukle, so avri phirahas pri potreba.

Pr'akadá ódalo pašjuvas o čhavóre, te o manuša pre kada ódalo. U odoj, pr'odá drom maškáre kerde bari jag, odá amen taťarlas. So sle o murša, avka rakinena pre oja jag ola kašta. No učharkernas amen andr'odá, ole duchnenca, hoj te na amen šil ovel. Még odá oja taninde még akor na sja o háborúvo Odá avka *sem tam*, andal o jekh gav livinenas andro aver gav, odá sja.

No. Akána šaj vakerá avka džungalóne, sar odá sja, šaj?

ZR: Šaj.

MB: Páňi amen na sja, so te pijen, aňi so te chan. Bárso má amen lijam. A o daja anenas máróro vaj aso. No má adá avri amenge na ikerďa o techan, avka hoj má amen sjamas bokhale. Aňi páňi, aňi techan. *Jáj, ale to bolo strašne*. Avka andal odá bár, odá falatar, ká ola *cencúriki, boli také*.

Kým to človek prežije, takéto veci, to je niečo strašne

MB: *A to čo som ja prežila, fakticky, to už bolo strašný to pozreť. Keby to bol taký človek, čo by to videl, tak to je normálne na plakanie. Já jsem toho zažila tolik, že to... málokdo něčím takovým prošel. To bylo tak, my jsme byli v – ak se to volá po cigánsky?*

DS: *Už aj ty si zabúdla. Boli v jaskyni.*

MB: *To bola jaskyňa, ale teplá nebola, nebo to bolo v novembri. Tak vám to vysvetlujem, že ak to bolo.*

ZR: Můžeš mluvit romsky.

MB: No. Potřebovali jsme jít pryč. Nás do sklepů gádžové nepouštěli, abychom se jako schovali u nich. Protože tady po vesnicích, jako když byla válka, tak gádžové chodili do svých sklepů. Tak nás tam nepustili a my jsme neměli kam se schovat. Byli tam takoví starší lidé, tak ti nám poradili: „Běžte do té jeskyně, seberte svoje děti...“

ZR: Ale do lesa!

MB: V lese to bylo. Byla tam taková velká zahrada. Tadyhle byla jako ta zahrada a tam byla takhle ta jeskyně, uprostřed strmého kopce. Vydrápali jsme se do té jeskyně, ale ona nebyla nějak velká. Byla asi taková, že se do ní Romové, hucínští Romové, akorát tak vešli. I s dětmi, úplně všichni. Bylo tam hodně Romů, jenom z Hucína, z té jedné vesnice. Děti, staří, mladí, všichni.

My jsme byly děti, mně bylo asi *deset rokov*. A teď... vešli jsme dovnitř, ani vodu ani jídlo. Bez ničeho. Vzali jsme si jenom peřiny, kterými jsme se přikryli a co jsme si mohli dát pod hlavy. A ještě to oblečení, které jsme měli na sobě. Už byla válka, už stříleli. Tak jsme utekli do té jeskyně. Teď ti staří lidé, jak tam byli, tak nám řekli, našim maminkám: „Připravte místa na spaní na dvou stranách. Na jedné straně a na druhé. A mezi sebou si nechte uličku, kudy budete chodit ... na záchod.“ *Nebo tam sme nemohli my, také veci robiť, že ako na veľkú ... potrebu ísť.* Tak tam nechali takovou cestu, kterou jsme chodili na záchod. Na jednu stranu jsme si lehly my děti, na tu druhou ostatní. A na té cestě uprostřed rozdělali velký oheň, abychom se zahřáli. Muži, co tam byli, přikládali na oheň dříví. Balili nás do peřin, aby nám nebyla zima. V té době tam ještě nepřišla fronta, jen sem tam stříleli, z jedné vesnice do druhé.

Teď – je to hnusné, můžu o tom mluvit, jak to opravdu bylo?

ZR: Můžeš.

MB: Neměli jsme vodu, neměli jsme co pít, ani co jíst. Už jsme brali cokoliv. Maminky nám nosily trochu chleba a tak. A nám už to jídlo nestačilo, už jsme byli hladoví. Bez jídla, bez vody. *Jáj, ale to bolo strašne. Z té skály, ze stěn té skály visely takové rampouchy a z těch rampouchů kapala dolů voda.*

Othar kvapkinlas o páňi, ole cencúrendar téle. U amen lahas amenge roj vaj pohárici, ká so sja, avka ikrahas telal, hoj te kvapkinel amenge odá páňi. Odá pijahas. *Ťažký život to bol... A keď už každý* – sako džalas odoj, hoj te kvapkinel peske odá páňi, hoj te na meren andri truš. Sako džalas, odá na postačinenas, sako peske te kvapkinel. Frima, frima odá kvapkinlas. Sako džalas, ňiko na kamlas te meren, no ale amen o čhavóre, so sjamas... Musaj avka te kerďam, sar hoj te preživinas odá. No so paťi phenav, džahas te mutren, sako. Anglo vudar. O čhavóre, te o bare manuša. Odá fad'inlas. Bars šil, má novembro sja.

No has amenge báróro, te o bare manuša, te o čhaja, te o čhavóre, sako. Te o phúre manuša. Čalavahas avkáke téle, so o manuša mutrenas... Jiv na sja. Ale jégo, fad'áša sne. Avka čalavahas amenge odá fad'indo muter téle, avka odá čhivahas andro muj, odá chahas. *Mesto* páňi. U kana már na sja, hoj sako peske čalavlas téle odá jégo, avka andr'oja bár. Ola sle akhora odoj, asi bár, u odoj sja vápno zatopindo. Andr'oja bari chév. Odá vápno sja topindo andre páňi. Avka až delas upral odá páňi, odá fad'inlas, na? Džanas téle o phure manuša pal odá heďo andal oja jaskiňa, cidnas pumen téle, avka odá páňi, so pr'odá vápno. Se-kinenas le bárenca téle. A kodá chahas amen. Odá jégo. Pal odá vápno.

EZ: A o gádže le gavestar, ta jon džanenas, hoj tumen san odoj? Abo na džanenas?

MB: Akor le Romen na kamenas o gádže. Na kamenas. Len na sja pal odá *záujem*, hoj ká džana o Roma, so lenca éla. Ola sle báre ... báre bibachtane manuša sle.

EZ: Ta ňiko na avľa a na andá vareso te chan?

MB: ňiko, ňiko, ňiko, ňiko, ňiko. Jekh čhavóro sja amen andal o lelenco. Mra mama, lija peske jekhe čhavóre andal o lelenco. Odá má merkerlas andri bokh, vaš o páňi merkerlas. Avka odoj sja andre oja kova..., ká amen pašjuvahas, andro kúto, avkáke asi phuvóri sja odoj. Avka má jon phenenas, hoj te merla, avka le akadaj andre párunaha. U pal o háborúvo laha le avri, u lidžaha le andro temetóvo. Ale o čhavóro na múja odoj. Jov ája khére, u pal i vojna múja. Avka le normálne párunde.

Akaso dživipe amen préko ligeňam odoj. U kana ájam andal odá bar avri, ta má, prebačinen mange, avkáke chudahas pal o gad, avka avri lahas o džuva. Aňi na thovahas amen, aňi nič. U ká sja o cikne čhavóre, kas sja andro perňici o čhavóre, avkáke, so paťi phenav, *prebácte, že tak poviem*, ola khulale pherne sa hájinenas odoj. Avka amen sjamas žuže, žuže, žuže džuva. U kana má avri ájam andal odá bar, avka má pal i vojna, amen sjamas ase šápatne. Pre jákha na dikhahas, kana avri ájam pro svetlo. Avkáke kerahas: „*Kde sme, čo sme, kde ideme...*“ Na dikhahas pro jákha! Mer o svjetlo sja má, u amen sjamas andro šítitno.

My jsme si vzali lžíci nebo skleničku, co zrovna bylo, a podrželi jsme to pod tím, aby nám tam ta voda nakapala. To jsme pili. *Těžký život to bol ... A keď už každý* – každý tam chodil, aby si tam nechal nakapat trochu vody, aby nezemřel žízni. Ale chodili tam všichni a nevystačilo to, aby se napil každý. Vody z toho kapalo strašně málo. Všichni tam chodili, nikdo nechtěl zemřít, ale my, co jsme byly děti... Musely jsme se zařídit tak, abychom to přežily. Při vši úctě – chodili jsme močit, všichni. Před vchod. Děti i dospělí. A ono to tam přimrzlo. Byla velká zima, už byl listopad.

Vzali jsme si kámen, i dospělí, i holky, i děti, všichni. I staří lidé. A jsme rozbíjeli to, co lidi vymočili... Nebyl sníh. Ale led byl, byly mrazy. Tak jsme rozbíjeli tu zamrzlou moč, to jsme si pak dávali do pusy a jedli jsme to. *Místo vody*. A když už nebylo co, když už si každý rozbil ten led, tak potom dole, v té zahradě, tam rostly ořechy, taková zahrada tam byla. A v ní bylo vápno. V takové velké díře. A to vápno bylo zatopené vodou, až po okraj té díry. A ta voda zamrzla, ne?

Staří lidé lezli po tom kopci dolů, z té jeskyně, spouštěli se dolů. A tu vodu, co byla na tom vápně, odeskávali ji kamenama. A to jsme jedli, ten led z toho vápna.

EZ: A gádžové z vesnice věděli, že tam jste? Nebo nevěděli?

MB: Tehdy gádžové Romy nenáviděli. Nezajímalo je, kam půjdou, co s nimi bude. To byli opravdu ... opravdu strašní lidé.

EZ: Takže nikdo nepřišel a nepřinesl vám nic k jídlu?

MB: Nikdo, nikdo, nikdo, nikdo, nikdo. Měli jsme jednoho kluka z dětského domova. Moje babička ho měla, vzala si ho z děcáku. On už umíral hladu, umíral žízni. Tak tam byl v té... tam, kde jsme leželi, v koutě, byl tam takový kousek, kde byla hlína. To už říkali, že když zemře, tak ho tam pochováme a po válce že ho vykopeme a odvezeme na hřbitov. Ale ten kluk tam neumřel. Vrátil se ještě domů a až potom zemřel, po válce. Tak ho pohřbili normálně.

Takový život jsme tam prožili. A když jsme z té jeskyně vylezli, tak, s pro minutím, kde jsme se jen dotkli oblečení, tam jsme z něj vytahovali vši. Ani jsme se nemyli, nic. A kde byly malé děti, kdo měl děti v peřince, na mou duši, *prebáče, že tak poviem*, ty pokaděné pleny tam všechny vyhazovali. To jsme byli opravdu samá, samá veš. A když jsme pak z té jeskyně vylezli, když už se přestalo bojovat, byli jsme taková pobledlí. Nic jsme neviděli, když jsme vylezli ven, na světlo. Všichni jako: „*Kde sme, čo sme, kde ideme...*“ Neviděli jsme! Protože najednou bylo všude světlo a my jsme předtím byli ve tmě.

PR: A keci sjanas odoj?

MB: Mange sja akor deš berš, na džanav. Tak me *ja som bola malá ešte vted, de-satročná*.

Ájam khére, andal oja jaskiňa. Avka sar andr'oja bár, odoj o Němci, sle lenge o droti scidkerde *a všeličo. A ... katušu mali Rusi*. Oja katúša, oja amenge sja upral, upral i jaskiňa. Akana má livinkernas – avka amen sar kašukajár-las. O daja amenge o duchni rakinenas pro šéro, avka amen andre bondár-nas. Te o daja pumenge phandnas andre o kana. Amen sjamas cikne čhavóre, na? Amen musaj te chraňinenas o daja. Avka amenge o duchni bondarkernas keril o šére, hoj te na kašukisajuvahas. Kana má *konec vojny* sja, ájam avri. Te chan náne nič.

DS: Pumen násilňovinkernas len, o lukeste.

MB: Még odá biskerav te phenen. Ále o Rusi andre. O Němci iš kerde bare búťa. Sle odoj terne čhaja, na? Terne čhaja šukára sne. Darahas ole lukestendar, o čhavóre. Akána phenen: „Ká h'ó čhaja?“ Čhajen mangenkernas le Romendar, le muršendar. U le čhajen garuvkernas, le čhavórenge tel o šéro, o duchni čhivnas pre lende. U amen pre lende pašjuvahas, hoj te na len keden. Te na len rakhen. Avka so amenca kernas o Rusi? Hájinenas amen pal ola duchni het. U len cidkernas čangendar avri. Le čhajen. Na amen, le čhavóren, ale le čhajen. So sle má dospela čhaja. Phenenas lenge, hoj džan o krumpji andri kuchiňa te kuškeren, hoj lenge te šegítinen. Odá len kednas pumenge, o murša, džanen so, pr'odá... Násilňinkernas len.

Sja odoj jekh diliňi Romňi. Sar pašjuvahas sako avkáke, avka joj sja angutňi ko vudar. Ale sja báre šukár, diliňi sja, báre sja šukár, asi thúji. Na sja pre late, asi šukár džuvji sja, párňi. No ale uplňe diliňi. Aňi te vakeren na džanlas. Avka sar andre ále ola Rusi, ole džuvjen kedne, liginen len het. So kerde lenca, no, normalnóne vakerá, kedne len savoren. U jekhe sja trin čhaja, jekhe Rome, sle le trin čhaja. O dúj sle báre šukár u jekh sja džungaleder. Avka len kerde andre, sar oja jag labolas a kola kormi, so labonas ola kašta, avka lenge avkáke kerlas pro muja, hoj te oven džungale. Hoj te na len len o Rusi. U ola diliňa mukle. Ola džungaja chuňa o dad: „Len tumenge,“ phenda „akala.“ – „Ola džungaja. Amen ola na kamas.“

DS: Mer jon gondolinde, hoj ola na kamena.

MB: Báre oja sja džungaji. Ola párne šukár, olen kormoha ándre kerkerde, hoj te na len len. Ala manuša pindžarnas le Rusen, ase phuredera manuša, hoj so hine o Rusi. Avka len cidkerde avri. U jekh liňa o kendóvo, so leske sja andre žeba, avkáke (*ukazuje*), u khoskerda avri ole šukáren téle. Dikheldas, savi hiňi šukár. *Job tvoju mat!* Még avka phenda. Kedne len upre, ligende len, savóren. U oja diliňi pr'odá than, odoj ča pašjolas. Kezdindá te vičinkeren. Iba jekh džanlas te phenen, pandig tumenge le phená.

PR: A jak dlouho jste tam byli?

MB: Mně bylo tehdy deset let, nevím. Tak já – *ja som bola malá ešte vtedy, desaťročná.*

Přišli jsme domů z té jeskyně. A jak tam byla ta zahrada, tak tam měli Němci roztaháný dráty a všeličo. A ... *kaťušu mali Rusi.* Ta kaťuša, ta byla nad náma, nad tou jeskyní. A teď z ní stříleli. Byli jsme z toho úplně hluší. Tak nám mámy dávaly na hlavu peřiny, takhle nás do toho zamotaly. Zacpávaly uši i samy sobě. My jsme byly malé děti, matky nás musely chránit. Tak nám ty peřiny omotávaly okolo hlav, abychom neohluchly. Když se přestalo bojovat, vyšli jsme z úkrytu ven. K jídlu jsme nic neměli.

DS: Oni je znásilňovali, ti vojáci.

MB: To jsem ještě zapomněla říct. Dovnitř přišli Rusové. Němci to taky hodně dělali. Byly tam mladé holky, víte? Mladé holky, krásné byly. My děti jsme se těch vojáků bály. A teď říkají: „Kde jsou holky?“ Po Romech, po chlapech, chtěli jejich holky. Ti ty holky schovávali dětem pod hlavy, házeli na ně peřiny. A my jsme na nich leželi, aby je nesebrali. Aby je nenašli. No a co s námi ti Rusové dělali? Odhazovali nás z těch peřin pryč a je vytahovali ven za nohy, ty holky. Ne nás, děti, ale ty holky. To už byly dospělý holky. A říkali jim, že jdou do kuchyně loupat brambory, aby jim pomohly. Ale brali si je pro sebe, ti chlapi, víte na co... Znásilňovali je.

Byla tam taky jedna postižená ženská. Jak jsme tam takhle všichni leželi, tak ona byla nejbliž ke vchodu. Ale byla moc krásná, postižená byla, mentálně, ale krásná, taková urostlá, krásná. Nikdo na ni neměl, byla to opravdu krásná ženská, světlá. No ale úplně prostinká. Ani mluvit neuměla. A jak přišli ti Rusové, sebrali ty ženský a vozili je pryč. Co s nima dělali... řeknu to, jak to bylo, sebrali je všechny. A jeden měl tři holky, jeden Rom, měl tři dcery. Dvě byly krásné a jedna taková ošklivější. Tak je zamazávali, jak tam hořel ten oheň, tak ty saze z toho dřeva, tak to jim patlali na tváře, aby byly ošklivé. Aby je Rusové nevzali. A tu postiženou nechali. Tu ošklivou chytil otec a říká: „Vezměte si tuhle.“ – „Tu ošklivou. Tu my nechceme.“

DS: Protože si mysleli, že tuhle chtít nebudou.

MB: Byla opravdu ošklivá. Ty, které byly světlé, krásné, ty zadělali sazema, aby je nevzali. Ti starší lidé Rusy znali, věděli, co jsou zač. No, tak je ti Rusové vyta-hali ven. Jeden vzal kapesník, co měl v kapse, takhle (*ukazuje*), a těm krásným ty tváře utřel. Viděl, jaká je krásná. *Job tvoju mat!* Ještě takhle to řekl. Sebrali je a odvezli je, všechny. A ta postižená tam jenom ležela, na svém místě. Začala křičet. Jenom jedno uměla říct, to vám pak povím.

Daralas le lukestendar, bondárda pe andri duchna u čušinlas avkáke. Čhinde pal late téle oja duchna, dikhen la, asi šukár džuvji, iba diliňi, bári šukár. „Ahá,“ phenla. „Akaja hin oja, no javas.“ *Po rusky: „Idi suda,“* phenlas. U joj rovas, joj báre rovas, sar dilino manuš, avkáke daralas lendar. U avka pe cidlas. Nič. Meg jekh la te kamja la puškaha te čhinen. Ola phure manuša, avka la chraňinde, hoj joj hi diliňi, hoj te den lake smirom. Ale t'avka la lile.

U pandig, sar amen avri ájam andal oja jaskiňa, avka andr'oja bari bár, akhora odoj sle. Saďinde ase purane bare stromi, ase hrube. Odoj sle o múle, pherde andre oja bár. O grasta, mundale, andri ceji bár pherdo, pherdo, pherdo sle o múle. Lukeste. Má me odá na džanav, či sle Němci vaj Rusi, čhajóri sjomas. Ale lukeste. Amen báre lošajijam, hoj má na meraha andri bokh, hoj odoj hin ola grasta. O phuredera manuša mindár náškerde khére čhúreng, kedne čhúra, ola bare vajlingi pumenge kerkerde. Valesave čhinenas avri o čanga ole grastenge, phiravkerde pumenge pro pado, andro thuv rakinde. Ušankernas o džuvja kija ola vakaróvi. Ola ase chumerestar, kodá mas avka chahas. Te na odá ujahas ola grasta mundale, amen andri bokh mújamas. Odoj sja jekh, vaj phuro manuš, vaj terno manuš, vaj čhavóro. Ola sne savóre ase bokhale, hoj... amen rázisajuvahas andri bokh. U me te mengisajuvás, már me sjomas asi slabi pro jílo. Sja man jekh phuri mama, odoj andre oja jaskiňa, má mange čak andro muj hájinlas odá páňi, hoj te na merav. Mengisajuvás andri truš. *Velmi* sjomas nasvaji, asi zachitnund'i pro jílo sjomas. No avka pe odá skončinda, amaro príbeho, adá háborúvo.

ZR: Mamo, u so sja ola diliňaha?

MB: Avka oja diliňi... Má pandig len mukle savóren, géle pumenge sako andro khera. Avka oja diliňi, jáj, *tak mi je líto, keď na to si vzpomínam, takéto veci... Mám to povedať? Hambím sa.*

ZR: *Povedz mama.*

DS: *Tak bolo dávno...*

MB: *Povím. Také hnusné.*

ZR: *Ale to je príbeh, mama. To tak sa stalo!*

MB: *Mám to povedať? Hambím sa.*

ZR: *To je príbeh, mama, povedz jim.*

MB: Ká trápinkerde la. Sovkerde laha ola but lukeste. *Panej Bože! Tak ona asi nevedela už kde..., podejt, alebo ju tak bolelo, alebo ja neviem čo.*

DS: Vaker po románe.

MB: Avka avri ája, odoj sja asi úzki udvarica la. Sja bari džuvji. Udvarica sja odoj. Avka avri ája. Avka sikavlas... (*pláče*).

ZR: Phen mamo!

MB: „Kurde. Kurde mindža, thule kara. Ká sa ko avle, sa mindža kurde.

Bála se těch vojáků, zabalila se do peřiny a tak tam mlčky seděla. Strhli z ní tu peřinu, vidí ji, jaká je to krásná ženská, jenom že je postižená, ale hrozně krásná. „Ahá,“ říká. „To je tahle, no pojďme.“ Rusky: „*Idi suda*,“ říká. A ona brečela, strašně brečela, no jako postižený člověk, hrozně se jich bála. Vzpírala se jim. Nic. Jeden ji ještě chtěl i praštit puškou. Ale byli tam ti staří lidé, tak ji bránili, že je postižená, ať jí dají pokoj. Ale i tak ji vzali.

A potom, jak jsme vyšli z té jeskyně, tak v té zahradě, v té obrovské zahradě byly ořechy. Byly tam takový starý velký stromy, takový mohutný. A v té zahradě bylo plno mrtvých. Chcíplí koně, celá ta zahrada, to byla mrtvola na mrtvole. Vojáci. Už ani nevím, jestli to byli Němci nebo Rusové, já jsem byla ještě holčička. Ale byli to vojáci. Zaradovali jsme se, že už nebudeme umírat hladu, že tam jsou ty koně. Starší Romové hned běželi domů pro nože, vzali nože, nachystali si velké kovové mísy, někteří odřezávali koňům stehna, nosili si to na půdu vyudit do kouře. Ženský k tomu udělaly pagáče, z takového těsta, to jsme pak měli k tomu masu. Kdyby nebylo těch zdechlých koní, umřeli bychom hladu. To bylo jedno, jestli starý člověk, mladý člověk nebo dítě. Všichni byli tak hladoví, že... úplně jsme se tráslí hladem. A já jsem i omdlávala, protože už jsem byla úplně slabá na srdce. Měla jsem babičku, ta se taky přišla schovat do té jeskyně, ta mi pořád kapala vodu přímo do pusy, abych neumřela. Omdlávala jsem žízni. Byla jsem *velmi* nemocná a vrazilo mi to na srdce. No takhle to skončilo, ten náš příběh, ta válka u nás.

ZR: Mami a jak to dopadlo s tou postiženou?

MB: Tak ta postižená... To už pak všechny pustili, už šly všechny domů. A ta postižená, já, *tak mi je líto, keď na to si vzpomínam, takéto veci... Mám to povedat? Hambím sa.*

ZR: *Povedz mama.*

DS: *Tak bolo dávno...*

MB: *Povím. Také hnusné.*

ZR: *Ale to je příběh, mama. To tak sa stalo!*

MB: *Mám to povedat? Hambím se.*

ZR: *To je příběh, mama, povedz jim.*

MB: Jak ti ji zřídili. Vyspalo se s ní spousta vojáků. *Panej Bože! Tak ona asi nevedela už kde..., podejt, alebo ju tak bolelo, alebo ja neviem čo.*

DS: Mluv romsky.

MB: Takhle vyšla ven, oni měli takovej úzkej dvoreček. Byla to pořádná ženská. Ten dvoreček tam měli. Vyšla ven. Takhle ukazovala... (*pláče*).

ZR: Jen to řekni, mami!

MB: „Násilnili. Tady dole, násilnili. Tlustý hovada. Kdo přišel, všichni, všichni to dělali.“

Bibi, mri mindž,“ *(stále pláče)* jaj, panebože. To je strašne... Kym to človek prežije takéto veci, to je niečo strašne.

Odá čhavóro, so avri le andam andal oja kova, még dživlas. Šaj leske úja asi devet' rokov, ole čhavóreske. Avka géja k'oja míri phuri mama, so peske le lija, phenel lake: „Mamo míri, me má merá *(pláče)*, má me merkerá.“ Taký bol veľmi rozumný. „Má me merá.“ *Nepostačil to slovo povedať, už plakal a hneď umrul. Tak sme ho mali veľmi radi toho chlapca.*

*A ešte napokon moju mamu zobrali Nemci *(pláče)* a odnesli ju het. A tam s ňú spávali, kelo vládali, lebo bola pekná. Nepustili ju už, zobrali ju zo sebou, Nemci, a odnesli ju do oneho, do Revúci. A my sme za ňou tak plakali, zobrali nám mamu... Nemci.*

ZR: Románe vaker.

MB: *Neide mi tak veľmi po cigánsky.* Má amen užarkerahas khére mra da. Mri daj náne ňikhaj.

*Prišla domov potom. Ája khére mri daj... *(pláče)* No amen sjamas lošale, hoj dživel, hoj na mundarde la o Němci, na? Avka lake sja i músi phági.*

*Pandig mro dad sja lukesto. Pal i vojna ája khére, kašuko sja, i músi leske sja phági, i čang leske sja phági, kašuko sja, na šunlas. Paš leste téle péja i jag, na? *(pláče)* Olestar kašukisajja. Má odá jov amenge vakerlas. Amen štár cikne čhajóra sjamas, pheňa... *(povzdechne si)* Me géjom jekhvar avri pre udvara u dikhav, avel lukesto. Ungrika gada pre leste sja.*

ZR: Ungriko lukesto.

MB: Ungriko gada pre leste sja. Avel, šántinel, i músi leske phági. U me dikhav avkáke! Nášjom ki mama andri, ke leskeri daj: „Mama, jav, sidar!“ „So hin, míri čhajóri“? „Joj, sidar,“ phenav „mama, jav! Mro dad avel. Bango hino.“ Má mri daj khére, na, má la mukle o Němci andro kher.

Mro dad na sja čoro akor, kana géja lukesteske. Jov sja báro primáši. Báro lavutári sja mro dad. U le sja kancelárijia. Rozhlasa valekana na sle, na? Ale buglovinenas u genlas pre ase rozhlasi, pri doba.

ZR: Pri doba márnas.

MB: Les sja kancelárijia. Víplati chudkerlas, savóro. Avel mro dad, akána amen so, o čhavóre? Má amen užarahas, hoj so kerla mra daha, hoj akaso pe áčhija, na? Jov sja viškolindo manuš, jov sja *na úroveň*. Amen na lenas avka, sar ole Romen valekana lenas.

ZR: Ale soske? Vaš odá, mer bašavkerlas. Jov sja lavutáris.

MB: Ale mre dade kamnas o gádže, jov sja *pri úroveň*.

DS: Hát.

Tetičko! Mě, tady dole.“ *(stále pláče)* jaj, panebože. To je strašne... Kym to človek prežije takéto veci, to je niečo strašne.

Ten kluk, co jsme ho přivedli z dětskýho domova, ten ještě žil. Mohlo mu být tak *asi devet rokov*, tomu klukovi. A pak přišel za tou mojí babičkou, co si ho vzala a říká jí: „Mami, já už umřu *(pláče)*, já už umírám.“ *Taký bol veľmi rozumný.* „Já už umírám.“ *Nepostačil to slovo povedať, už plakal a hned umrul. Tak sme ho mali veľmi radi toho chlapca.*

A ešte napokon moju mamu zobrali Nemci (pláče) a odnesli [=odvedli]¹ ju preč. A tam s ňú spávali, kelo vládali, lebo bola pekná. Nepustili ju už, zobrali ju zo sebou, Nemci, a odvedli ju do oneho, do Revúci. A my sme za ňou tak plakali, zobrali nám mamu... Nemci.

ZR: Mluv romsky.

MB: *Neide mi tak veľmi po cigánsky.* Už jsme maminku doma očekávali. Mamin-ka nikde.

Prišla domov potom. Prišla domů maminka... (pláče) no my jsme měli radost, že žije, že jí Němci nezabili, víte? Měla zlomenou ruku.

Potom tatínek, on byl voják, po válce přišel domů, byl hluchý, ruku měl zlomenou, nohu měl zlomenou, byl hluchý, neslyšel. Něco vedle něj vybuchlo, víte? *(pláče)*. Ohluchl z toho. To už nám potom vyprávěl. My jsme byly čtyři malé holčičky, sestry... *(povzdechne si)*. Jednou jsem šla ven na dvorek a koukám, přichází voják. Měl na sobě maďarskou uniformu.

ZR: Maďarský voják.

MB: Měl maďarskou uniformu. Přichází, kulhá, ruku zlomenou. A já se na něj tak koukám. Utekla jsem dovnitř za babičkou, za jeho mámou. „Babi, pojď, rychle!“ „Co se děje, holčičko?“ „Joj, rychle,“ říkám „Babi, pojď, přišel můj táta. Je zmrzačený.“ To už byla doma maminka, to už jí Němci pustili domů.

Když šel táta do války, nebyl to žádný chudák. Byl to významný primáš. Skvělý muzikant to byl. A dělal taky v kanceláři. Rozhlas tehdy nebyl, ne? Ale vybubnovávalo se, tak on takhle bubnoval a četl oznámení.

ZR: Vybubnovával.

MB: Měl svoji kancelář. Dostával výplatu, všechno. Přichází tatínek, a teď my děti co? Jenom jsme čekali, co udělá s maminkou, kvůli tomu, co se stalo, víte? Byl to vzdělaný člověk, byl *na úrovni*. Nás tehdy brali úplně jinak než jiné Romy.

ZR: Ale proč? Protože hrál. Byl to muzikant.

MB: Ale tatínka měli gádžové rádi, on byl *na úrovni*.

DS: Ano.

1 Romské sloveso *te ľidžal* má významy odnést, odvést, odvézt, odvléct. V romských etnolektech češtiny se často setkáváme s užitím slovesa nést namísto vést, např. *Přines babičku.* namísto *Přived babičku.*

MB: Ke leste phirnas o žandára pirañenca u jov lenge bašavkerlas pri zongora, pri lavuta. Mre dade na sja aso kher, sar áveren sja. Le sja kuchíña šukáre zarjád'indi, vizba šukáre zarjád'indi. Ola báre lampi sne, ká téle pumen cidnas. Valekana vilaña na sle. Jov sja pansko Rom. Na sja čoro, sar o ávera sle čore. Phirnas odoj ke leste, bašavkernas, aso, d'ijavkernas, mulatinkernas o žandára, o raja le pírañenca.

Ája i mama avri, dikhel le čha. A phenla: „Jov hino.“ Ája khére, šukáre andro kher, na?

Vakerde leske o phrala, hoj o Němci mra da ligende. Má le sle štár phrala. Avri leske vakerde... O phrala savóre khetáne odoj bešenás. Vakerde leske, hoj so pe áchija laha. Na phendá anglo phrala nič, dikhja, na, hoj t'amen darahas, hoj so má mro dad kerla. Avka lija o tover mro dad. Avka la kamja upre te čingeren le toverha. Mri daj chuťija avri prékal i ablaka. Avka náš-ťa het. U buter laha na bešťa. Na odpustinda lake, na engedinda lake nič. U amen áchijam štár čhavóre bijí daj. Le dadeha.

Akána so amenca mro dad sja te keren? Még sja le daj, mre dade. Avka joj amenge sja te daj te dad. Távelas amenge, thovkerlas. Má mra dake na sja sabadno mre dadeha te dživen. Jov odá na engedinda.

Jov peske chuña piraña, pal i vojna, na? Phutrade i Česko má akor, šaj géle, ko kamja andre Česko. Jov pe chuña upre ola pirañaha, géja andri Česko. Amen mukja. Avka odoj laha jov bešelas, ola romñaha.

A pandig so pe áchija? Te mri daj géja andri Česko. Na džanlas amen sostar te chovinel, na? Na sja lóve, na sja nič. Mro dad o lóve na rodlas amenge. A so amen delas i mama te chan? Mra da na sja nič, mere amen te ikren, te táven. Má pandik te mri daj géja andri Česko, pal i búti. Hoj te rodel. Mro dad amenge lóve na bičhavlas. Rodlas, kerlas andri dár, ká o trasta čhoren. Andr'oja dára kerlas Přerovoste.

Mri daj géja Kadañate. Na lija amen mindár peha, ale géja peske sigeder búti te roden. U amen mukja paš i phúri mama. Mi joj peske akadá kerda. Má pandig amen ligeña odá andri Česko.

Avka so pe áchija? Amen... na sjamas még báre čhaja pal i vojna. Štár pheña sjamas.

Sjamas mé čhavóre, sar pe phenel. Avka amen oja mri daj, sar sja, avka sja, ale ikerlas amen. Te cinlas par amende, te techan amen, má sja so.

ZR: Tak feder tumenge sja.

MB: Feder sjam má. Mer má rodlas mri daj. Chudlas víplata, záloha chudlas, akán má sja amen.. No má pandig vaš amenge ája mro dad. Avka amen ligeña ke peste. Avkáke pe adá áchija. Rástijamas paš mro dad, rástijamas paš mri daj, u odá avka sja.

MB: Chodili k němu četníci s holkama a on jim hrával, na klavír, na housle. Tatínek neměl takový dům, jako měli ostatní, měl hezky zařízenou kuchyni, krásně zařízený pokoj. Byly tam velké lampy, které se natahovaly takhle dolů, tehdy elektřina nebyla. Byl to panský Rom. Nebyl chudý, tak jako ostatní. K němu chodívali četníci, pánové s ženskými, hrálo se, zpívalo se, slavilo se a tak.

Tak babička vyšla ven, vidí syna. Říká: „Je to on.“ Přišel domů, rovnou dovnitř, ne?

Bratři mu řekli, že si maminku odvedli Němci. Měl čtyři bratry. Vyzradili mu to... Bydleli tam spolu všichni pohromadě. Řekli mu o tom, co se s ní stalo. Před bratry neřekl nic, podíval se tak, ne, že i my jsme se bály, co udělá. Potom vzal tatínek sekeru a chtěl jí tou sekerou rozsekat na kousky. Maminka vyskočila ven oknem a utekla pryč. A potom už s ní nikdy nebydlel. Neodpustil jí to, nic jí neprominul. A my jsme zůstaly čtyři děti. Bez mámy, jenom s tátou.

Co s námi měl teď tatínek dělat? Ještě měl svou mámu. Tak ta pro nás potom byla jako máma i táta dohromady. Vařila nám, umývala nás. Maminka už s tatínkem žít nesměla, on jí to neodpustil.

Tatínek si našel přítelkyni, po válce, víte? To už se tehdy otevřelo Česko. Kdo chtěl, ten tam mohl odejít. On se sebral a s tou přítelkyní odešli do Čech. Nás opustil. Potom tam žil s ní, s tou ženou.

A co se stalo potom? Do Česka odešla i maminka. Nevěděla, z čeho nás živit, víte? Nebyly peníze, nebylo nic. Tatínek na nás žádné peníze nevydělával. A co nám mohla dávat k jídlu babička? Maminka neměla nic, z čeho by nás mohla živit, z čeho nám vařit. Tak pak šla do Čech i ona, za prací. Aby si nějakou našla. Tatínek nám peníze neposílal. Vydělával, dělal v železárnách. V těch železárnách v Přerově.

Maminka odjela do Kadaně. Nevzala nás hned s sebou, odešla tam napřed, hledat si práci. Nás nechala u babičky. Než se tam zařídí. Až potom nás tam do Čech odvezla.

Jak to s námi mezitím bylo? My... po válce jsme byly ještě poměrně malé. Byly jsme čtyři sestry. Byly jsme ještě děti, jak se říká. A ta naše maminka, ať už to bylo, jak to bylo, tak se o nás starala. Jednak nám nakupovala, jednak už jsme měly i co jíst.

ZR: Tak už se vám žilo líp.

MB: Už to bylo lepší. Protože maminka vydělávala. Dostávala výplatu, zálohu, tak už jsme potom byly zajištěné.. A potom si pro nás přišel tatínek a odvezl nás k sobě.

Takhle to prostě bylo. Vyrůstaly jsme u táty, a vyrůstaly jsme u maminky, tak už to bylo.

Pandig kana mange sja vaj *pätnact' rokov*, vaj *šestnact'*. Géjam andro búta, pro stavbi, pháre te keren. Přerovoste. Te me, te oja legphureder pheň. Avka má amenge sja láche, ablaki thovkerahas, akase veci kerahas pro stavbi, žuzkerahas..., no tak asi phári búti na sja. U me sar thovkerás o ablaki, akán mange géja tel o anguš treska. U ká asi sjomas slabeder pro jílo, odpadňindom. U ola Romňa, so thovkernas manca, vičinen pro majstro, hoj t'avel, hoj me odpadňindom. Ája i sanitka, ligeňa man ži Podbořaňiste. Višetrinkerde man, má odá zjisinde, že *som musela veľký šok mať*. Na džanav odá te phenel románe. *Že som musela prežiť veľký šok, nebo som dostala dakú takú chorobu, že som opadávala. Z tohoto všetkeho, čo som prežila... Tak som ostala chorá na srdce. Za slobodna som opadávala a keď som sa už vydala, mala som deti, tak ráz som tu hiba odpadla. Bo som mala svokru. Čo mala porážku a mala lekára, v Šafárikove býval.*

DS: *Dali ju do poriadku.*

MB: Joj avka phenda, mi laha džav ko doktora. Ligeňa man k'odá baro doktori, so joj ke leste phirelas. Avka lake phenda: „Ma dara nič, nič lake n'éla, čak távker lake kachňale zumiňa u kachňalo mas! Joj musaj te preživinda báre šoki. Bokhajolas báre u joj andr'odá nasvajija. Ale ma dara nič, nič lake na éla.“ Joj báre daralas, hoj o čhá manca bešlas lakero, na, hoj merá, vaj so. No a hoj odá čhá áchela lake, na, bi romňi. „*Neboj sa, Alena, nič jej nebude.* Ča távker lake lácho techan, zumiňa, *blavne*, kachňale u kachňalo mas! Chovin la láche, joj avri džala...“

DS: Má akánig tut vikrminde.

(smích)

MB: Avka míro dživipen sja akaso.

Když mi pak bylo asi patnáct nebo šestnáct let tak už jsme šly pracovat, na stavby, těžkou práci jsme dělaly. V Přerově. I já, i ta nejstarší sestra. To už jsme se měly dobře, na stavbách jsme umývaly okna a dělaly jsme takové věci, čistily jsme to tam... no zas tak těžká práce to nebyla. A jak jsem jednou umývala ty okna, zajela mi do prstu tříska. A já jsem byla taková slabší na srdce, tak jsem omdlela. A ty ženské, které tam umývaly se mnou, zavolaly mistra, aby přišel, že jsem omdlela. Přijela sanitka, odvezla mě až do Podbořan. Vyšetřili mě, a tak zjistili, že *som musela veľký šok mať*. Neumím o tom mluvit romsky. *Že som musela prežiť veľký šok, nebo som dostala dakú takú chorobu, že som opadávala. Z toho všetkeho, čo som prežila... Tak som ostala chorá na srdce. Za slobodna som odpadávala a keď som sa už vydala, mala som deti, tak ráz som tu hiba odpadla. Bo som mala svokru. Čo mala porážku a mala lekára, v Šafárikove býval.*

DS: *Dali ju do poriadku.*

MB: Ta potom řekla, ať s ní jedu k doktorovi. Tak mě odvezla k tomu dobrému doktorovi, co k němu chodila. Ten jí řekl: „Neboj, nic jí nebude, jen jí vař slepičí polévky a slepičí maso. Musela prožít hrozný otřes. Hodně hladověla a onemocněla z toho. Ale neboj se, nic jí nebude.“ Bála se hodně, protože se mnou žil její syn, víte, bála se, že umřu, nebo něco. Bála se, že ten její syn zůstane bez ženy. *„Neboj sa, Alena, nič jej nebude.* Jen jí vař dobré jídlo, polévky, *hlavne* slepičí, a drůbeží maso! Dobře se o ni starej, ona se z toho dostane...“

DS: Teď už tě vykrmili.

(smích)

MB: No a takovýhle byl můj život.